

LEHRREICHE GEDANKEN —
JELES GONDOLATOK —
PENSÉES INSTRUCTIVES

A háromnyelvű, azonos jelentésű cím ugyanazon könyv német eredetijére valamint magyar és francia nyelvű változatára utal röviden; az első Münchenben jelent meg 1771-ben, a második 1777-ben Kolozsváron, a harmadik ugyanott 1787-ben. A mű s a belőle leszármazó nyomtatványok becse nagynak egyáltalán nem mondható: egyike a kor ifjúságnak szánt, politico-moralis olvasmányainak, amelyekkel eddig meglehetősen keveset foglalkozott a tudomány, mert eszmei és irodalmi értéket nemigen látott bennük, és az erkölcsnemesítő szándékon túl nem taksált sokra az egykorú közvélemény sem. Nem is az egyes művek és a bennük foglalt gondolatok lehetnek azonban „jelesek” a tudomány szempontjából,¹ hanem a hasonló tárgyú és célú munkák összessége, mert a bőséges könyvtermés mintapéldányainak feldolgozása, majd az eredmények egybevetése lehetővé teszi a kor — a XVIII. század utolsó évtizedei — közgondolkodásának megismerését, még inkább pedig szintjeinek elkülönítését. Az adott esetben még az teszi csábítóvá a feladatot, hogy nemcsak magyarra fordították le a német eredetit — amit

¹ A német előszóban: „Ich nenne sie *lehrreiche*; und wenn diese Gedanken diess Ehrenwort vielleicht nicht verdienen, so weit sie die meinen sind: so verdienen sie es doch gewiss, weil sie grossentheils aus grossen Männern geborget, ob sie schon auch aus diesen niemals ganz und geradehin nur ausgeschrieben sind. Genug für mich, wenn ich der Jugend nur nützlich bin; ja, man wird dem arbeitsamen Fleisse der Biene das Lob nicht absprechen können, wenn schon diese anders auch nichts gethan, als nur gesammelt hätte.” (3—4.) A magyar fordító ugyanezt sokkal körülményesebben mondja el Az Olvasóhoz intézett előszóban: „De az mint látom rántzolya egy valaki homlokát 's tsudálya vakmerő merészségemet, mellytől viseltetvén ezen gondolatokat *jeleseknek* nevezni bátorkodtam. Gondolya is magában: bezzeg ennek

eddig is tudtunk,² hanem, ugyancsak itthon, olasz szöveg közvetítésével franciára is —, amit eddig nem vettek észre.

A német könyv írója, a jezsuita Matthias von Schönberg (1732—1792) élete java részét Münchenben töltötte; 1766—72 között éppen egy ún. „jó könyvek” terjesztésével foglalkozó szervezet vezetőjeként, majd a rend feloszlata után bajor udvari tanácsosi minőségben. A jezsuiták bibliográfusa, C. Sommervogel, szám szerint 41 művét tartja számon; az egyes kiadások száma légió. Főleg ifjúságnak szánt kegyességi műveket publikált, de arra sem volt rest, hogy a felvilágosodást támadja.³ Pályáját a francia Charles Rollin *Physique des Enfants* c. könyvének németre fordításával kezdte; azzal a művel, amelyet Szőnyi Benjamin református prédikátor, a magyar fiziko-teológiai irodalom úttörője tett át magyarra, s ebbeli szolgálataért nem érdemtelenül írt első helyen üdvözlő verset a Teleki József pártfogása alatt megjelent legterjedelmesebb magyar *Physico-Theologia*ba (Bécs,

ugyan tetszik az magáé; azomban által láthattya ki ki, hogy magam gondolatnak nem neveztem, az mások jeles találmányit pedig meg betsülni talán nem léssen meg-tiltva? de ha szintén enyimek volnának-is, ki tulajdoníthattya nékem vétékül ha azon jussal élek, mellyel jobb része az iroknak? kik közül tsak nem minnyájon fényes titulusokat függesztenek Munkájok elejében: lehetet látni valamint az Frantziában, úgy a Deákban-is *Elmés gondolatokat*: lehetet látni *Elmés Férfiakot*... ha ...ezek nem hibáztak: léssen annyi kegyessége az Olvasóknak, hogy engemet-is az hibától ebben menté tegyenek, vagy ha ezeket-is vádolni kívánnák: talán ditsiretesb lehet nékem ezekkel hibázni, mint ő vélek bölsnek láttatni.

² *György Lajos*: A magyar regény előzményei. Bp. 1941, 229.

³ *Carlos Sommervogel*: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus VII. Bruxelles-Paris 1896, 841—47; Allgemeine Deutsche Biographie XXXII, 267—68. Felvilágosodás-elleni könyvét Francesco Antonio Zaccaria művéből dolgozta át németre: Vom Kirchenverbothe wieder die bösen Bücher, eine pragmatische Geschichte meist aus dem Wältschen, megj. a Neueste Sammlung jener Schriften, die von einigen Jahren her über verschiedene Gegenstände zur Steuer der Wahrheit im Druck erschienen sind, VI, 65—272. Az ajánlott irodalom válogatott bibliográfiájában ott áll Schönberg saját műve (Religionsgründe in ihren ordentlichen Zusammenhang) mellett a magyar Alexovits Vazul (A' könyvek szabados elvasásáról, Pest, 1772) két fő forrása (*Kristof Zabuesnig*: Historische und kritische Nachrichten von dem Leben und Schriften von Voltaire és Zabuesnig német Nonnotte-fordítása (Philosophisches Lexikon, 1777). Vö.: *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. é.n. 179.

1793), és került be természetesen ama írók lajstromába, „a' kik a' Természet vizsgálása által a' Teremtőhöz vezérlik az Olvasót.”⁴

Az alig emlegetett magyar pályatárs és a nagy tekintélyű mecénás neve előre jelzi az irányzatot, amelyhez Matthias von Schönberg szám szerint 6. műve tartozik, s a következő címet viseli: *Lehrreiche Gedanken mit kleinen Begebenheiten zur Bildung eines edlen Herzens in der Jugend von Matthias Schönberg d[er] G[esellschaft] J[esu]*.⁵ A könyv kétségtelenül siker volt. A német nyelvterületről Sommervogel 12 kiadást említ (köztük kettőt Bécsből, 1777, 1780); nagyon valószínű azonban, hogy egy hely nélkül megjelent 1773-i német kiadás mellett több másik is elkerülte a figyelmet, más nyelvű változat pedig, amelyet nem is idéz, egyedül magyar adatokból 3 ismeretes.

A *Lehrreiche Gedanken* nemes ifjúság számára szerkesztett, rövid fejezetekből álló erénytan. Különös vonása, hogy semmiféle belső rendszere nincsen: az egyes virtusok és jótanácsok tárgyalása a szó szorosabb értelmében A-tól Z-ig (*Vom Adel — Vom Ziel und Ende des Menschen*) követik egymást. A könyv egyes fejezeteinek szerkezete majdnem teljesen azonos: mindegyiknek elején néhány rövid, szentenciózus tömörséggel megfogalmazott mondat áll, s ezeket egy-két példa teszi nyomatékkossá, nehezen felejthetővé.⁶ Schönberg mondanivalójának első csoportjára vonatkoznak a cím *Sinnreiche Gedanken* szavai, melyeknek *Denkspruch*⁷ felel meg utóbb az előszóban; a *kleine Begebenheit* az adott eset-

⁴ *Szőnyi Benjámin*: *Gyermekek fizikája*. Pozsony 1774; a nagy fiziko-teológia szerzője W. Derham, fordítója Segesvári István. Az írók lajstroma: id. kiad. 740—52. Az irányzatról: *Szauder József*: *Az Estve és Az álom*. Bp. 1970, 229—30.

⁵ A h.n. 1773-ban megjelent kiadást használok. Vs. Münchenben adták ki.

⁶ Id. kiad., előszó: „Junge Leute müssen denken lernen; und sie lernen es niemals leichter niemals begieriger, als durch Beyspiele, die ihren Vorwitz reitzen. Ohne diess sind oft die kernhaftesten Lehrsätze wie eine ungesalzene Speize, wenigst bey der Jugend, welche den innern Werth eines obschon auserlesensten Denkspruches zu erwägen sich nicht gerne Mühe giebt. Man muss ihnen also die Grundsätze mit Begebenheiten würzen.”

⁷ *Jacob Grimm — Wilhelm Grimm*: *Deutsches Wörterbuch* II. Leipzig, 1860, 943: a *Denkspruch* első jelentése: memorabilis sententia.

ben kis történetet, anekdotát jelent.⁸ A könyv stílusához magyar analógiát keresve Faludi Ferenc jut az olvasó eszébe, ki magyarul író kortársai közül egyedül volt képes a Schönberg-nél is követett „lakonizmus, nyers, fontos rövidség” visszaadására.

A bajor jezsuita nyelvtudása, műveltsége és gondolkodása nagyjából legjobb magyar rendtársaiéval azonos. A *Sinnreiche Gedanken* egyetlen néven nevezett német írója Gellert; fordított viszont olaszból,⁹ szóban forgó könyvében franciául idéz Mme Scudéry-től (34–35), két történetben szerepelteti Boileau-t (32, 49), előfordul Guise herceg (130), Turenne (145), IV. Henrik (35, 134) és persze XIV. Lajos neve (34–35, 55). Tudott természetesen Voltaire-ről is: a jezsuitánál „hírhedt költő” az attribútuma, kiből mindig hiányzott ugyan a vallásosság, de sohasem a szellemesség. A róla elbeszélte anekdota arról szól, hogyan vette védelmébe a nagy író egyik ma már keveset emlegetett kortársának, Antoine Houdar de La Motte-nak (Mothe) fabuláit.¹⁰

Művelt magyarországi olvasó csak a legnagyobb egyetértséssel olvashatta e passzust. A párizsi akadémiába beválasztott La Motte-nak 1752–64 között 5 drámája 6 kiadásban jelent meg Bécsben franciául, a Schönbergnél vallásellenesség miatt megbírált és ugyanakkor nagyra is becsült Voltaire-nak meg éppenséggel 13 műve 15 alkalommal ugyancsak eredeti nyelven: színdarabok és az *Henriade*, melyeknek egy része annak idején magyar fordításban is megjelent és általános elismeréssel fogadtatott.¹¹ Alexovits Vazul alighanem

⁸ I. m. I, 1282; Heinz Grothe (Anekdote, Stuttgart 1971, 8) Adelung szavait idézi: Die Anekdote hat die Bedeutung einer unbekannten Begebenheit.

⁹ L. a 3. jegyzetet.

¹⁰ *Lehrreiche Gedanken*, 111: „Der Herr von Voltaire, jener berühmte Dichter, dem es immer nur an Religion, niemals aber an Witz gefehlet.”

¹¹ *Oravetz Vera*: Les impressions françaises de Vienne. Szeged, 1930, 78, 107, Pérteli József La Motte-ről vallott véleményét idézi: *Gesmey Borbála*: Les débuts des études françaises en Hongrie (1789–1830). Szeged, 1938. Voltaire művei 1752–82 között jelentek meg: 12 dráma, az *Henriade* és egy *Repentir ou Confession publique de Voltaire* (Vienne 1771) c. mű, amely nem Voltaire-é: szerzője Jean-Henri Marchand. (A.—A. Barbier: Dictionnaire des ouvrages anonymes IV. Paris, 1879, 275.)

túllőtt a célon, mikor Brutusát is támadta — melyet pedig kinyomtatattak Bécsben (1754) —, az Henriade-ot Pálffy Károly kancellár a legnagyobb elismeréssel méltatta Pétzeli Józsefhez intézett, és Kazinczy Orpheusában leközölt francia nyelvű levelében, s még Teleki József is csak az eposz egyes részei ellen emelt kifogást — ha protestáns pap fordítja magyarra.¹²

A *Sinnreiche Gedanken* kifejezetten tehetős nemeseknek szánt könyv. Szerzője az „igaz nemesség” gondolatának kifejtésével kezdi könyvét, s eszébe sem jut, hogy a „gavallér” életstílus ellen hadakozzék; célja egyedül az, hogy művelt nemese vallásos is legyen. Nincsen kifogása tehát a „nyájas társalkodás” ellen, fejezetet szentel a bókoknak (Von Complimenten, XVII. §), a mértékletes élvezeteknek, szórakozásnak (Von den Ergötzlichkeiten, XXIII. §); a szelidség mellett az okosságot is lelkére köti olvasójának (VI, XIX. §), mint Gracian és magyar fordítója tették, de határozottan tiltja a szerelmes történetek olvasását (XIV. §) és általában mindent, ami az igaz vallásosságot netalán sértené vagy éppen veszélyeztetné. Csupa olyan elvek ezek, amiket a jezsuiták politico-moralis irodalma mindenfelé kitaróan terjesztett, s egyáltalán nem feltűnő, hogy — sok más mellett — Matthias von Schönberg kis könyve a rend feloszlatása után is utat talált Magyarországra.

Mint említettem, egy magyar változatban és egy francia fordításban. Az utóbbi később jelent ugyan meg az elsónél, de az eredetihez oly hű, létrejöttének történeti háttére oly könnyen tisztázható, hogy tanácsosabbnak látszik előbb tárgyalni a korábban kiadott magyarnál, amely — átdolgozás lévén — meglehetősen távol áll az eredetitől, s a két szöveg eltéréseinek vizsgálata során eleve számos eszme- és irodalomtörténeti probléma felbukkanására lehet számítani.

A *Sinnreiche Gedanken* kolozsvári francia fordításának címe a következő: *Pensées instructives, et toutes sortes d'exemples, Propres à former le Coeur des jeunes Gens, traduit de l'Italien par Mademoiselle Seraphine Comtesse de Batthyán. Clausenbourg. Avec les lettres de l'Eveque de*

¹² *Gesmey Borbála*: id. m. 77; a Bétsi Magyar Mercurius még 1798-ban is idézte „egy erányos intését”, „mely valóban nagy tanúságot foglalt magában”. (119.) — *Orpheus* I. 11. — *ItK* 1915. 228

Transylvanie. 1787.¹³ Az olaszból franciára áttett kötet elején Batthyány Ignác erdélyi püspök Alvincen, 1787. július 31-én kelt francia levele áll: értesíti benne Nièce-nek becézett kedves unokahúgát, hogy még az előző évben megkapta levelét és a *Pensées instructives* ehhez mellékelt kéziratát. A „bájos fordítás” annyira megtetszett neki, hogy — kedves meglepetésként — nyomtatásban akarta visszajuttatni hozzá, s csak a nyomdát lehet okolni, hogy Nièce már korábban nem jutott a magyar írók sorába. A könyv igazi sikere az lesz, ha a grófnő példája másokat is arra ösztönöz majd, hogy tanulva tanítsanak.

A kiadvány történetéhez — magából a kötetből meríthető adatokon kívül az a — mai kutatónak elég távoli forrásból származó — helyszíni tudósítás tartozik még szorosan hozzá, amely a pozsonyi Magyar Hírmondó 1782. január 26-i számában olvasható (63): a helybeli Notre-Dame apácák a primás (akkor Batthyány József) jelenlétében választották meg főnökösszonyukat; „O Eminentziája... az nap ott méltóztatván ebédelni, maga jelen-létével azon kis mese-játékot-is megtisztelte, mellyel némellyek a tanítvány Kis-Aszszonyok közül ezen inneplést meg-örvendeztették. A játszó Kis-Aszszonyok mindnyájan főképpen pedig M. Kevenhüller és Battyáni Szerafina Gróf Kis Aszszonyok, tökéletes dítséretet érdemlettek s nyertek a néző Méltóságoktól.” A história további részleteinek kinyomozása ezek után már csak némi korismereten múlik.

A magyar újságíró úgy belebonyolódott az udvariassági formulákba (méltóztatván — meg-tisztelte — meg-örvendeztették; érdemlettek s nyertek), hogy elfelejtette megírni a „kis mese-játék” nyelvét, amely a Notre-Dame apácáknál — mint ismeretes — csak francia lehetett. Első francia nyelvű iskoladrámájuknak 1756-ból maradt nyoma, két további 1764-ből való.¹⁴ Rát Mátyás hiányosan megfogalmazott híre

¹³ *Jezerniczky Margit*: Les impressions en français de Hongrie. Szeged, 1933. No. 36; *Baranyai Zoltán*: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. Bp. 1920. 39.

¹⁴ *Baranyai Zoltán*: I. m. 84—87. Vö. *Jezerniczky Margit*: I. m. No. 9—10, *Vértes Magda*: Les représentations théâtrales en langue française sur la Scène Hongroise. Kolozsvár, 1943. 21, 23. — A két 1764-i előadásról beszámol a *Pressburger Zeitung* (júl. 21., aug. 25.).

tehát egy eddig nem ismert francia nyelvű iskolai színelőadások egyikének emlékét örökíti meg, amelyeknek száma éppúgy nagyobb lehetett a ma ténylegesen ismertnél, mint a latinoké és a magyaroké.¹⁵ A Notre-Dame apácák olyannyira mindent franciául tanítottak, hogy Valerio Zenere, iskolájuk olasz nyelvmeistere is ezen a nyelven írta meg anyanyelvének grammatikáját, s e ma kissé különösnek ható tényen már csak azért sem akadt fenn senki, mert Bécsben ugyanígy jártak el akkoriban.¹⁶

Mikor Batthyány Szerafin (1769—1839) a francia nyelvű játékokban néhányadmagával fellépett, 13 éves volt, és nevét alighanem azért említették meg, mert (elég távoli) rokona ült a nézőtér közepére tett primási székekben; mikor olaszból franciára fordított, 18-ik évében járt.¹⁷ Könyvét nyelvgyakorlatként írta, s nagybátyja, az erdélyi püspök ugyanígy vette kezébe. A grófkisasszony szorosan adta vissza franciául, amit olvasott, és minthogy a — tudtom szerint — sehol nem bibliografizált olasz fordítás híven követte az eredetit, hű lett a valószínűleg négy-öt nyelven értő¹⁸ Niece comtesse könyvecskeje is. Csak a fejezetek alfabetikus sorrendjét nem adhatta vissza (német: Vom Adel — francia: De la Noblesse), de ha az olasz fordítónak nem, neki még kevésbé juthatott eszébe, hogy e külsőleges rend érdekében a paragrafusok sorrendjét felforgassa.

Nagybátyja nem így dolgozott, mikor *Norma vitae cleri c.* könyvét franciából latinra áttette. Először is papjainak az egyház nyelvén, latinul tolmácsolta eredetijét, és nem is anynyira fordított, mint inkább — egyházmegyéjének szükségleteit szem előtt tartva és saját elképzeléseit követve — átdolgozott. Irodalmilag kitűnően képzett ember lévén, pontosan tudta persze a két művelet közti különbséget, s hogy semmi

¹⁵ Petrik V. kötetében egy 1768-i soproni előadás teljes szövegkönyvének leírása található. (37).

¹⁶ *Jezerniczky Margit*: I. m. No. 13.; *Oravec Vera*: i. m. 83, 145, 153; *Baranyai Zoltán*: i. m. 89—90.

¹⁷ *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok I. Bp. 1914. 108, 489—90.

¹⁸ Geiger Mátyás írja (*Esope au Collège, A Edenbourg 1772*) Festetics Józsefnek intézett ajánlásában, hogy az iskola-drámában Aesopus szerepét játszó s akkor 12 éves gróf latinul, magyarul, németül, franciául és olaszul tudott (vagy legalábbis tanult).

vád ne érhesse, eljárásának mind okát, mind módját kötelességszerűen megadta.¹⁹ Ilyesféleképpen járt el az a magát meg nem nevező erdélyi ember is, aki a *Lehrreiche Gedanken* magyar változatát elkészítette.

Schönberg könyvének ez a leszármazottja a következő címet viseli: *Jeles gondolatok rövid történetekkel, melyek Az régiebb Philosophusoknak valamint az mostani Böltsöknek-is könyveiből öszve szedettek, nemes szívnek Képzésére az Iffiuságban. Nyomtatott. Kolozsvárt Kollmann Jós. Ferentznél 1777.* A 120 lapos kiadvány eredetijét György Lajosnak nem kellett sokáig keresnie, mert a bajor jezsuita neve benne van az előszóban, előfordul a szövegben is.²⁰ Az író — Batthyány Ignáchoz hasonlóan — nem hallgatta el, hogy szabadon használta fel a német kiadványt: kétségtelenül becsületes, irodalmi műveltségre valló eljárás ez, bár korántsem olyan tudatossági fokon álló, mint a püspöké, aki a maga célját (és érdemét) valamint az eredetijét határozottabban igyekezett elkülöníteni egymástól. Egészen bizonyos, hogy mindketten, sőt hárman is egyformán helyeselték, amit Matthias von Schönberg a *Lehrreiche Gedanken*ban megírt, csak az irodalmi kulturáltság foka és művük célja tért el egymástól. Az egyik az arisztokrácia szintjén élt, és dolgozott, a másik ugyanott nyelvet tanult, a harmadik az alsóbbrendű nemességet kívánta nevelni, és fordítását is az efféle diákok lelki épülésére jelentette meg nyomtatásban.

A magát meg nem nevező átdolgozóról még azt sem lehet állítani pedig, hogy műveletlen volt, hisz elvégre jól tudott

¹⁹ *Mathaeus Beuvelet*: Norma cleri, quam Pro institutione Clericorum Seminarii S. Nicolai Chardonensis olim... Mathaesius Beuvelet Gallice edidit, Nunc in usum Seminarii Albensis, et totius Cleri Transylvaniae Latinam reddidit... Ignatius... de Batthán, Agriae 1780. A könyvet még egri nagyprépost korában kezdte fordítani püspökének. Eszterházy Károlynak megbízásából, s akkor fejezte be, mikor erdélyi kinevezését megkapta. Szabadon fordított, vagy inkább átdolgozott: Haec monenda erant, ne quispiam nos infidelis versionis accusare vellet. ... Cum ... librum hunc ... additionibus, immutationibusque in aliam pene formam transfuderimus, alium titulum eidem dedimus, ac Normam Cleri appellavimus... A francia eredeti címe: *Conduite pour les exercices principaux, qui se font dans les Seminaires Ecclesiastiques*.

²⁰ Előszó: „Schönberg Mátyás... nyomdokit követtem”. — 83: „Az... történetet így hagyta-meg Schönberg Mátyás”.

németül és értett talán franciául is. Ez utóbbi feltevés mellett szólhat, hogy — állítása szerint — latin mellett francia könyvek címlapján is látott „Elmés gondolatokat”, s bár a német eredetiből másolta ki, mégiscsak idézte franciául Mme Scudéry szavait.²¹ Nem túl mély irodalmi ismeretekre vall viszont, hogy elhagyta az eredeti Boileau-anekdotáit. Olyan név maradt ki ezzel, akitől a Jeles történetek franciául írni is tudó piarista kortársa, Papánek János, egy egész könyv mottóját vette.²² Az erdélyi magyar fordító műveltségének szintjét árulja el az is, hogy kihagyta a német eredeti Voltaire-anekdotáját, amely legalább az író szellemességét elismeri, és sokkal inkább hajlandó minden művével együtt a pokolra küldeni, mint a német jezsuita.²³

Schönberg „követésének” módja feltétlenül megérdemelt volna néhány magyarázó mondatot. A magyar fordító ugyanis a *Lehrreiche Gedanken* 118 tömör paragrafusából mindössze 28 fejezetet szerkesztett. Jelentős az eltérés a részek terjedelme között is: a németben egy-egy paragrafus jó másfél lapnyi, a magyarban kerekén 4 teljes lap; a németben feltűnő hosszúságú nincsen, fordításában Az Szüzesség, és Tisztaságról 15 lap szól, Az Barátságról 14. Az előbbi fejezet a németben (Von der Keuschheit, LXVI. §, 90—91) semmivel nem hosszabb az átlagnál, az utóbbinak Schönberg nem is szentelt külön paragrafust. A két említetten felül meglehetősen (5 lapon felüli) terjedelmű még a Jeles gondolatokban Az Ajtatosságról (12—17), Az gondolkodásról, és azután-való ítéletről (38—44), Az betsületről (44—51), Az Hála Adásról (95—103). c. fe-

²¹ *Lehrreiche Gedanken*, 34—35; Jeles gondolatok, 86—87.

²² *Jean Papánek*: *Probleme sceptique est-il bon de se marier?* A Tyrnau 1783, a címlap verzóján. A kis könyv Forgách József házasságkötésének alkalmára jelent meg. — A szerző természetesen hungaruskának tudta magát, de közelebbről nyilvánvalóan a szlovákokkal érzett: „Je viens déjà... aux Huns, dont quelque partie de nos Hongrois prétend avoir la descendance.” (21) — Ha már szóba került e teljesen elfelejtett író, nem mulaszthatom el az alkalmat megemlíteni, hogy a történész Pray Györgyöt íróként méltatta: „c'est le meilleur auteur de notre Patrie, que nous avons aujourd'hui, soit que je prenne l'élégance, et la pureté de son stile, dont il se sert, soit la recherche de la vérité, qu'il poursuit par tout, soit enfin les divers sujets, sur lesquels il a entassé des volumes, qui sont en état d'embellir la plus fameuse des Bibliothèques. (24—25.)

²³ Jeles gondolatok. 37. Papánek viszont idézi Voltaire-t (i.m. 70—71).

jezet. A feltűnő terjedelmi eltérés és alapos átszerkesztés egyrészt irodalmi okokra: a nyelvre és stílusra, az eredeti felhasználási módjára vezethetők vissza, másrészt az eredeti és a magyar változat írójának elég könnyen kielemezhető, bizonyos felfogásbeli különbségével magyarázható, ami persze a végső alapelveket nem érinti. Az okok mindkét csoportja a műveltség, a gondolkodás körébe tartozik, ahol személyes okokkal és adottságokkal sok minden magyarázható ugyan, de az adott körülmények eltérésének döntő szerepe is nehezen tagadható.

A *Jeles gondolatok* fordítója (jobban mondva átdolgozója) először is általában sokkal bőbeszédűbb Schönbergnél, és kevés érzéket mutat az eredeti tömörségének visszaadására; néhol úgy látszik, mintha füle sem volna arra a stílusra, ami- ben a *Lehrreiche Gedanken* írója elég otthonosan érezte magát, s amit Faludi egyedülálló tudatossággal és nyelvi leleményességgel szólaltatott meg anyanyelvén. Vannak helyek, ahol szemmel láthatóan hű, és szándékosan nemigen told a német szövegbe:

Schönberg, 15—16

Man muss allzeit mit Bescheidenheit zur Sache gehen, und, nachdem es die Umstände erfordern, Gelindigkeit, oder Ernsthaftigkeit brauchen. Vor allem muss man daran seyn, dass man durch ein voreiliges Vergehen sich selbst niemals vergesse; weil man gemeiniglich mehr geneigt ist, der hochmüthigen Zornhitze seines unruhigen Herzens willfahren, und den Fehler des Nächsten zu strafen, als ihm solchen zu vergeben.

Jeles gondolatok, 17—18

Szükséges, hogy kiki különös igazgatással, és szép móddal fogjon dolgaihoz, és valamint az alkalmatosságok kíváncságot; most szelíd nyájasságot, már pedig kemény tekintetet viselyen maga előtt mindenek előtt pedig azon legyünk, ne talán hirtelen gondolatinkból magunkról meg-feletkezzünk, mivel azon kívül-is mint inkább hajlik természetünk az felpuffadt haragjára nyughatatlan szívünknek, és felebarátunk hibáit megbüntetésére, mint annak meg-botsátására.

Szoros zabolába vegyük kíváncságinkat, és hosszú po-

rászra ne botsássuk indulatinkot, ne talán fel-bontsa lelki nyugadalmunkot; ne engedgyünk az párt üto ellenségnek, hanem bátor szivel ellent álljunk és győzedelmeskedgyünk.

Általában azonban jóval több az eredeti tömörségét feloldó, magyarázó jellegű betoldás és bővítő jelző:

Schönberg, 5—6

Es giebt Leute, die den Adel verdienen; es giebt andere, die ihn nur erben; und wieder andere, die ihn zugleich erben und verdienen: denn, obschon der Adel erblich ist, so sind es doch nicht die Verdienste, die in Ansehung jenes ebendas sind, was der Korn gegen die leere Schale ist. Lächerlich wäre es also, wenn jemand wegen hoher Ahnen allein sich gross dünken wollte; eben so lächerlich, als es ein junger Stutzer ist, der mit entlehnten Kleidern sich auf der Gasse brüstet, die er doch weder zu bezahlen, noch zu verdienen im Stande ist.

Jeles gondolatok, 1

Az Nemességet némellyek saját erköltsök által nyerik magoknak, Mások hires Elejektől örökségül veszik, nem kevesen Atyoktól származott Neveket öregbitvén mint nyerik, mint pedig örökségül veszik. Mindazonáltal, jól-lehet az Nemesség örökségül vehetendő Jóság, az igaz erköltsös érdemeket, mellyek ahoz képest olyanak, mint a' válogatott buza-szem polvához, senki örökségül nem veheti: Nevetésre méltó volna azért, ha valaki tsak pusztán hires Öseinek nagyságáért Isten tudgya, mi nagy embernek állitaná magát, nem külömben mint amaz tzipra Gavallér, a' ki költsönözött köntösökkel fitogatná magát az utzákon, mellyeket azomban se pénze, se érdemei által magáévá nem tehet: egyedül az jó-erkölts az igaz Nemesség, leg-ditséretesbb ki ez által nemesíti magát.

Az első szövegpárhuzam láttán nem merném állítani, hogy a fordítónak semmi érzéke nem volt a lakonikus rövidség iránt, s tagadhatatlan, hogy a magyar textus néhol azért hosszabb eredetijénél, mert a fordító egy-egy német szó értelmét csak jelzős főnévvel vélte visszaadhatónak (Ernshaf-tigkeiten — kemény tekintet). Feltűnő viszont a második szemelvényben a magyar író jelzők iránti vonzalma (igaz erköltsős érdemek, válogatott buza-szem, szelid nyájasság), ami az önállóan fogalmazott bekezdésben uralkodó vonása stílusának. A lakonizmus keresése helyett díszítő hajlandóságról tesz tehát a fordító tanúságot; füle ezt a bőséget találja szépnek, nem a szentenciózus rövidséget, s ha követi is helyenként a más hallású eredeti íróját, a rövid mondatokat általában bővítő magyarázatokkal kíséri.

A jelzős főnevek bőséges használata az ornatus eszköze a retorikában, amelynek elsődleges célja a gyönyörködtetés (delectare); a rövidség — éppen ellenkezőleg — a tanítást (docere) szolgálja, s ezt azzal éri el, hogy csak a legszükségesebb közlésére szorítkozik.²⁴ Mindkét retorikai fogalom ókori eredetű; alkalmazásuk elterjedtsége s a két stílus eszköz aránya valamely időszakban már korjellemzőnek fogható fel. Az egyiket ma — egyelőre statisztikai számok hiányában — barokkosnak gondoljuk, a másik még leginkább a rokokó kategóriájában képzelhető el; a két stílusművelet összeütközése a kettő közötti átmenet jele. Ha ezek szerint Schönberg az utóbbi kor (és stílus) gyermekének látszik, a magyar fordító inkább az előbbi képviselői közé sorolható, ha nem tagadható is meg tőle bizonyos fogékonyság a rokokó iránt.

A kétféle írói stílus különbsége akként is megfogalmazható, hogy a német szerző szövege elsősorban magánolvasásra való, amikor a tömör mondatokat többször újra át lehet futni, s maga a szövegezésnek e módja kényszerít, hogy emlékeztetbe vessük az elmondottakat. A magyar fordító jóval lazább szerkesztésű mondataiban a háromszor is előforduló „pedig” szó közül kettő bizonyosan a kényelmesen ballagó mindennapi nyelvből került a fordításba, az önállóan megfogalmazott részekben az „Isten tudja” kifejezetten élőbeszédből

²⁴ *Heinrich Lausberg*: Handbuch der literarischen Rhetorik I. München 1960. § 297, 538, 676.

származó fordulat. Az erdélyi író sokkal inkább a beszélt nyelvet írja tehát, mint a német, s ha e kevéssé tömörített stílus forrását keressük, a *Jeles gondolatok* egyházas célját szem előtt tartva, s arra is figyelve, hogy a szerző idézett bővítményeiben mintegy újból elmagyarázza azt, amit voltaképpen egyszer már elmondott, feltétlenül a prédikációra kell gondolnunk. Világosan ebbe az irányba mutat néhány fordulat: egy Szép Fülöpről szóló anekdota önálló toldaléka, mely szószerűre kívánczós felkiáltással kezdődik (Oh vajha ezen jeles példát többen-is követnék...), s egy ismeretlen forrásból származó másik történet kezdete: „Hallyanak egy iszszonyú történetet, és rémüllyenek az Istentelenek!”²⁵

A Jeles gondolatok fordítója, aki eredetijének szentenciózus mondatait magyarul alig tudta visszaadni, és az olvasót magános gondolkodásra serkentő szentenciák értelmét hosszú kitérésekben maga fejtegette, a brevitás emlékeztető hatását a legfontosabb részek verses összefoglalásával igyekezett pótolni. A betétekre már az előszóban felhívta a figyelmet: „ámbátor születésemet nem olly igen kegyes szemmel tekéntette légyen Melpomene: az Musák-is keveset szorgalmatoskodtak légyen neveltetésemben, mindazonáltal, hogy annál inkább gyönyörködtetném az Iffiu nemet olvasásában, versekkel-is itten ottan ékesgettem.” Néhány verssor az eredetiben is akad (35, 44); a nagyszámú magyar versre aligha ezek adtak azonban indítékot, hanem sokkal inkább a tapasztalaton alapuló régi iskolai szokás, hogy a szó szerint megtanulandókat legkönnyebb rímbe szedve bemagoltatni. A kolozsvári fordító oly fontosnak tartotta e módszert, hogy a Jeles gondolatok 28 fejezete közül csak 8 maradt teljesen verses betét nélkül: némelyikben kettő is akad; a leghosszabbik közülük 14 strófából áll, de akad 2 sornyi terjedelmű is. Leggyakoribb versforma a négyesrímű 12-es; van azonban kétsarkú is, és előfordul egy bonyolult formájú ének.²⁶

Verses és prózai részek keverése Macrobius óta honos a

²⁵ Lehrreiche Gedanken, 16; Jeles gondolatok, 19; — a francia eredetű „iszszonyú történet” hőse „egy nevezetes gavalér la Grange vala neve” (15—17).

²⁶ Jeles gondolatok, 41—43 (Az gondolkodásról, és azután-való ítélet-ről); két sor: 91. — Páros rím pl. 118—19; dalforma: 102—103.

latin, s ezen keresztül az európai irodalomban;²⁷ a befogadott szokással a Jeles gondolatok fordítója, ha másutt nem, Boethiusnál (*De consolatione philosophiae*) találkozhatott, akinek nevét eredetijétől függetlenül említi meg a könyvben, s aki a XVIII. századi Magyarországon a divatos szerzők közé tartozott (32). Az eljárás tehát megengedett volt. Teljesen más kérdéskörbe tartozik, hogy alkalmazására azért került sor, mert a magyar író előbeszédhez közel álló, bőbeszédűen retorikus prózát írt, s ennek leglényegesebbnek vélt tartalmi elemeit foglalta versekbe. Tágabban véve arról van itt szó, hogy a versnek és a prózának milyen funkciót tulajdonított a kor irodalmi közgondolkodása. A Jeles gondolatok fordítója a verset mindenesetre nyomatékosabb közlési formának tartotta, s emellett szebbnek is: egyrészt a régi magyar irodalom sok mindent versebe öntő szokása jut az ember eszébe, s a betétekben e régi hagyomány hatását keresheti, másrészt arra kell gondolnia, hogy a fordító egyszersmind tetszetősebbé akarta tenni könyvét. Akármelyik — egyébként összetartozó — megokolást veszi már most nyomósabbnak az olvasó, azt nagyon valószínűnek veheti, hogy a kor irodalmi közfelfogása a verset nagyobb értékűnek tartotta a prózánál, vagy más-képpen megfogalmazva: ha a verselés rászorult is a megújításra, a magányos olvasásra szánt próza mindenképpen elmaradottabb, kiműveletlenebb volt a verses beszédnél.²⁸

A Jeles gondolatokat fordító író munkamódszerének egy harmadik jellemző vonása (s a fejezetek megnyúlásának egy további oka), hogy olyan részekből is került ki példázat, amelyek egyébként teljesen elmaradtak. Az külső maga viseletiről szóló magyar fejezet (9) a *Sinnreiche Gedanken* V. paragrafusán alapul, de egyik példája jóval hátrábbról került előre; egy hazudozó gavallér, aki akkor kelt feltűnést, mikor igazat mond (26), Schönberg könyvének közepéről (105), egészen más összefüggésből származik. Van persze arra is eset, hogy ami a *Sinnreiche Gedanken*-ban elől állt, a fordításban került hátrább. Közéjük tartozik „Mentzikoff Hertzeg”, egy

²⁷ E. R. Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern 1948.

²⁸ A lényegében feldolgozatlan problémához legutóbb Kókay György szólt hozzá (*A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970, 124—25).

„Muszka Hadi-seregnek fő-vezére” példája, kinek története Schönbergnél a XXXIII. paragrafusban olvasható (47), a kolozsvári kiadásban a könyv végén (107). Általában jellemző a magyar változatra, hogy fejezeteinek számához és az egész mű terjedelméhez képest jóval több benne a szépirodalmi betét (anekdota és vers), mint az eredetiben. Nem azért, mert a fordító eredetijének minden lehetőségét kiaknáztá volna, hanem mert új forrásokat használt fel a magyar kiadás olvasmányosabbá tételére. Nyilvánvalóan olyanokat pedig, amelyek kezénél voltak, amelyeket kedvelt, s úgy gondolta, hogy olvasóinak tetszését is megnyeri velük. A Schönberg könyve mellé elővett további művek lesznek az első világos jelei a magyar szerző irodalmi műveltségének és — ezen át — világnézetének.

A Jeles gondolatok egy helye arra tanít, hogy „senki se-is ilylen hirtelen semmiről” (40); az elhamarkodott ítélet példája Midás király, „kiről az Római Poéták tüköre Ovidius” írt: erre következik az antik költő Metamorphosisából (XI, 146—79) a kolozsvári kötet legterjedelmesebb vers-betétje (41—43). Ugyancsak Ovidius, közelebbről a Tristia szavaival igazolja a szerző (62), hogy „minden időben szeret a’ ki igaz baráttya az embernek” (I, 5, 25—30). Hasonlóképpen a Tristia-n alapul Az Barátságáról c. önálló fejezet egy másik verses betétje, amelyben Theseusra és Pirithousra hivatkozik a magyar író (I, 5, 1—19), hogy aztán Paris és Helena egymás iránti hűségét említse, s a búsuló gerlice közismert toposzával fejezze be versét (68—69). Ovidius nevének egy negyedik említése után²⁹ egy meg sem nevezett további „Római Poéta”-n Horatius értendő; az egyik legközismertebb óda (Iustum et tenacem propositi virum, III, 2, 1—8) néhány sorát fordítja tőle a magyar író (30—31): mindössze ennyi az, ami a szorosan vett klasszikus latin antikvitásból a Jeles gondo-

²⁹ Pontosan bajos lenne megállapítani, mely sorok fordítását kereshetjük (90—91) a „Szomorúak első könyvébe”.

Kívánnya a szívnek tsendes békességét,

Az magános helynek néma tsendességét.

A „párját gyászoló gerlice” (68—69) igen gyakori a régi irodalomban; már teljesen kifejlett formában található meg a középkori Nicolaus Pergamenusnál (Dialogus creaturarum, 78, kiad.: J. G. Th. Grässe, Tübingen 1880, 222).

latokban helyet kapott. Mind Ovidius, mind Horatius iskolai szerző volt a XVIII. század második felében; egyedül az előbbi négyszeri előfordulására és megtisztelő jelzőjére érdemes felfigyelni: olyan megbecsülés ez, ami mellett Horatiusnak még a nevét se méltatta leírásra a kolozsvári fordító.

A „Rimai Poéták tüköre” kifejezésnél (a kutatás mai állása szerint) irodalomtörténeti szempontból könnyebben értékelhetők s a szerző mentalitását is erősebben megvilágítják a magyar kötetbe felvett fabulák. Phaedrus állatmeséi ugyancsak az iskolai olvasmányok közé tartoztak; állatmeséket fordítani, írni és kötetben kiadni azonban a XVI. század után a XVIII-ban kezdtek ismét Magyarországon; nagyjából Németországhoz hasonlóan, ahol 1740 tájától lett ismét élő műfajjá a fabula — igaz, ott és akkor már német nyelven, nálunk meg még latinul.³⁰

A deák előzmények és a magyar nyelvű állatmesék megjelenése után is tovább publikált latin kiadványok története még bibliográfiailag sem ismeretes. Annyi látszik bizonyosnak csupán, hogy a fejlődésnek Balthasar Corderius (Cordier) Bécsben működő jezsuita (1592—1650) adta az első lökést egy bizonyos Cyrillus püspök (Pseudo-Cyrrillus) *Speculum sapientiae* c. művének megjelentetésével (Bécs, 1630). A XVII—XVIII. században nem egyedülálló, de mégis feljegyzésre méltó, hogy középkori a szöveg; már meglepő, hogy Corderius korábban ismeretlen és kiadatlan műként találta olvasói elé, noha a XVI. század elejéig már 8 latin kiadásban megjelent, Ulrich von Pottenstein 1410 körül németre fordította, az augsburgi Anton Sorg ugyanezen a nyelven 1490-ben ki nyomtatta; 1574-ig 7 további német kiadás ismeretes, és igen korán, 1516-ban csehül is megjelentették.

Corderius érdeme abban áll, hogy újból divatba hozta Cyrillus lassanként elfelejtett fabuláit. Az ő kiadása után fordították újból németre (Bécs, 1645) és spanyolra (1643) s az ő latin kiadása került át Magyarországra, mégpedig legkorábban Kassára, ahol 1702-ben a jezsuiták (RMK II, 2104) liber gradualisként osztogatták. A könyv egyetlen példányát Szabó Károly annak idején az eperjesi ferencesek könyvtárá-

³⁰ Erwin Leibfried: *Fabel*. Stuttgart, 1967. 67—71. A szerző a latin előzményekkel nem foglalkozik.

ban találta meg, azóta sem került elő újabb. Leírása szerint itthon csak a címlapot és további 5 levelét szedték, „maga a szöveg régebbi nyomtatás”. Talán azonos az 1630-i bécsi kiadással, amit az állatmesék iránt váratlanul fogékonyra vált nagyszombati jezsuiták 1744-ben saját sajtójuk alól is kibocsátottak. Külön érdekesség lehetett, hogy az újra felfedezett *Speculum sapientiae* egy Corvin-kódexből került elő, mely Johannes Faber bécsi püspök kezén át került a bécsi jezsuitákhoz (majd az udvari könyvtárba);³¹ tipikusnak, s az oktató mese újbóli felfedezésében kezdőpontnak tekinthető viszont, hogy a középkori szerző — és még kiadói is — kizárólag erkölcsi példagyűjteménynek fogták fel a fabulák 4 könyvét.

Az első eredeti fabulás-kötetnek, a piarista Halápy Konstantin *Apologorum moralium libri VI. c.* művének jóformán csak a híre és előszavának rövid kivonata került be eddig az irodalomtörténetbe,³² pedig valószínűleg egész tanulmányt megérdemelne. A műfaj fejlődésének eszmétörténeti oldalát figyelő kutató ebben a helyzetben csak annyit jegyezhet meg róla, hogy a költő a fabula erkölcsnemesítő hatásának igazolására Jacopo Facciolatit idézi, kivel a jezsuita Graf Gábor elnöklete alatt (1731) tartott vizsga liber gradualisának névtelen szónoka hevesen vitázott;³³ elmondja továbbá, hogy irt eredeti állatmeséket, sőt a Homéroszról, Démoszthenészről,

³¹ *Apologi morales sancti Cyrilli anno 1630. ex antiquo codice per Balthasarem Corderium... primum in lucem editi, denuo recusati, Tyrnaviae 1744.* Modern kiadása a régebbiekről tájékoztató előszóval: *Die beiden ältesten lateinischen Fabelbücher des Mittelalters des Bischofs Cyrillus Speculum sapientiae und des Nicolaus Pergamens Dialogus creaturarum*, hg. v. J. G. Th. Grässe, Tübingen 1880. (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart 148.) Ulrich von Pottenstein német fordításához: *E. Leibfried*: i.m. 55. — A Corvinából származó kötet ma is Bécsben van (Cod. lat. 1037). Legújabb leírása: *Csapodi Csaba—Csapodi-Gárdonyi Klára*: Bibliotheca Corviniana Bp. 1969, No. 155.

³² Kiadása: Tyrnaviae 1747; liber gradualisként: Budae 1748, 1754. — A magyar irodalom története II, Bp. 1964, 418 (összesen 4 sor szól róla). Korábbi irodalom: Friedrich Endre: Halápy Konstantin emlékezete, Temesvár 1903.

³³ *Problema philosophicum Orbis Literati iudicio propositum, et honoribus... AA. LL. et Philosophiae baccalaureorum dum In... Soc. Jesu Universitate Cassoviensi Suprema ejusdem Laurea ornarentur, promotore... Gabriele Graff... dicatum. Cassoviae 1731.* A vitatkozó beszéd: *Oratio Anonymi: Philosophia Adolescentibus est tradenda, non sola historica, sed omnium maxime Peripatetica* (25—58).

Hésziadosznál, Aiszoposznál, Phaedrusról már feltalálható témákat is úgy dolgozta fel, hogy az újság erejével hassanak az olvasóra.³⁴ Igaz, előadja azt is, hogy rengeteg fabuláját lelki olvasmányának szánja, s könyve ilyenformán nem más, mint a XVIII. században bámulatos tömegben ontott napi elmélkedésre szánt művek elég különleges és irodalmilag nagy jövőjű fajtája.³⁵

A magyarországi latin állatmeséket persze még össze kellene szedni. Csak példaként említem, hogy Makó Pál a róka és a holló közismert fabuláját verselte meg disztichonokban,³⁶ hosszú szónoklattá dagasztva a ravasz róka hízelgését, Klein János Sámuel eperjesi rektor pedig 30 Aiszoposz-mesét öntött ugyancsak disztichonokba,³⁷ az iskolák, főként a poéták osztályának használatára. Francia nyelvű mesék ugyancsak az iskola nyelvi és erkölcsi oktatásának jegyében kerültek forgalomba s hangzottak is el egy iskoladráma keretében a nyilvánosság előtt.³⁸

³⁴ *Halápy Konstantin*: i. m. előszó: Quae (fabulae) ut facilius in arcanos cordium sinus irrepant, et tenacius memoriae imprimantur; Versu plano et aperto elucubratas emittere constitui. Quo fit, ut prae-ter eos, quos ipse ego commentus sum *Apologos*, illi etiam, qui ex Homeri, Hesiodi, Demosthenis, Aesopi, Phaedri, aliorumque operibus lecti sunt, tanta novitatis luce vestiti prodeant, ut undequaque nostri esse videantur.

³⁵ Uo.: Habes... tanto numero congestos *Apologos*, ut annum die-rum numerum non aequent modo, sed excedant etiam. Quos, si per ordinem ad notos Mensium dies accomodaveris, et universos nullo negotio percurres, et illud denique assequeris: ut aut recte factorum conscientia quotidie recreare, aut ad corrigendas animi labes dulciter et leniter excitere.

³⁶ De coruo címmel *Carminum libri tres* c. kötetében (Trynaviae 1764, 30–31). *Phaedrusról*: I, 13. La Fontaine hatásának (Fables I, 2) legfeljebb az tulajdonítható benne, hogy a róka mondja el a fabula tanulságát.

³⁷ *Fabulae Aesopi Phrygii in vsvm inventvtis cvmprimis vero poetarvm, carmine elegiaco expressae. Tentamen primvm, continet decades tres, Posonii 1777.* A fabulák szerepét a stilisztikai oktatásban *E. Leibfried* (i. m. 81–82) is említi.

³⁸ *Geiger Mátyás*: *Esopo au College, A Edebourg 1772.* Vö.: *Baranyai Zoltán*: i. m. 78. *Vértes Magda*: i. m. 27–29. aki szerint a magyar iskoladráma mintája (eredetije?) Ducerceau (Jean-Antoine du Cerceau, 1670–1730) hasonló című és célú darabja. A francia jezsuita szerző művéből: *C. Sommervogel*: i. m. III, 967–82, a 31. sz. alatt. A bibliográfus említi a soproni kiadást.

Nagyjából ilyen környezetben jelent meg az első magyar nyelvű fabulákból álló kötet Ézopusnak százötven meséi Mellyek Most Ujra Magyar nyelvre fordittatván, mind a Meséknek mind azoknak magyarázatainak Mutató Tábláival együtt, és képekkel meg ékesítvén kiadattak címmel 1767-ben (h. n.). A fordító nem nevezi meg magát, nem ismeretes az idegen szöveg, amit magyarra ültetett át, nem került eddig elő az a korábbi magyar Aesopus sem, ami a kötet címlapja alapján feltételezhető. A könyv egyik nevezetessége, hogy benne jelent meg 1592 óta először a Maximus Planudes (1260—1310) bizánci szerzetesnek tulajdonított, valójában jóval korábbi (i. u. IV. sz.) regényes Aesopus-életrajz hű magyar fordítása.³⁹ Ugyanez a szöveg olvasható a Különb-különb féle autoroknak görög és deák nyelvből... most újra magyar nyelvre fordittatott meseik címmel Kolozsváron 1777-ben, éppen a *Jeles gondolatok* kiadásának évében megjelent gyűjtemény I. kötetében.⁴⁰

Az első XVIII. századi magyar nyelvű fabula-gyűjteményeket minden irodalmi ambíció nélkül, amennyire a Maximus Planudes Aesopus-életrajzának szövegéből következtetni lehet, az idegen textushoz hűen fordították, s a nyomdák fametszetekkel ellátva bocsátották közre. Az efféle könyvek valahol a népkönyv és a ponyva határain helyezkednek el, és szinte középkori módon moralizálnak: az 1767-i magyar Aesopus éppúgy kétféle tartalomjegyzékkel szolgálja olvasóját, mint pl. Nicolaus Pergamenus *Dialogus creaturarum*-a: az egyik a mesék listája, ami betűrendes már, de második helyen áll, a másik az „Index moralitatum az az A' Jó Erkölsre és a' Világi Életünknek jó moddal való folytatására néző dolgoknak laistromok”, ami viszont az első helyre került.

Ehhez a színvonalhoz képest nehezen felmérhető magas-

³⁹ A következő kiadással vetettem egybe: *Maximus Planudes: Aesopi Phrygii vita graeco—latina*. Ingolstadtii 1608. Az Aesopus-regény koráról: W. Schmid — O. Stählin: *Geschichte der griechischen Literatur* I. München, 1929. 682—83; *Ésope: Fables, texte établi et traduit par Émile Chambry*, éd. 2. Paris 1960. XIX—XXI.

⁴⁰ *Ember Nándor* (A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig, Bp. 1918, 3, 5) említ egy Aesopus' meséi, Kolozsvár 1774 c. kiadványt, de ennek nem akadtam nyomára. Alighanem az 1777-ivel azonos, amit *Ember Nándor* ugyancsak idéz (Aesopus meséi képekkel megékesítve. Kolozsvár 1777).

ságban lebegnek Kónyi János és Németh Antal, akik — leg-
alább fordítással — a magyar nyelven megjelenő állatmesét
kiszabadították a vallásos moralizálás, a népkönyv és az ifjú-
sági irodalom keretéből. Az első Gellert meséit (Fabeln und
Erzählungen) fordította magyarra (Pétsen, 1776), a másik
J. B. Morvan Bellegarde könyvét Ezópus élete és fabulái cím-
mel (Pozsony—Pest, é. n.).⁴¹ Németh Antal már azt vallotta
előszavában, hogy Aesopus kora ifjúságuktól ugyan, de álta-
lában az embereket akarta „a' jóságos erköltsőknek meg-is-
mérésére, és a' gonoszságok meg-utálására vezérteni”; tudott
már a nyelvművelés céljáról és az írói hivatásról: „hogy más
külső nemzetek ditséretes példája követésével, mind eddig
setétségben lappangott nyelvünk fényességre fel-virasztásá-
ra országom igaz polgárjait fel-elevenithessem, tartozott kö-
telességnek ítéltem lenni.” Emlegette a beszéd, a nyelv, „ked-
vességét”, az elme „kedvesebb foglalatosságait”, s még orszá-
gát is „igaz kedvességgel” kell szerinte szolgálnia a „tanult
hazafiának”.

Az eredeti magyar oktatómese története Pétzeli Józseffal
kezdődik, aki jól beszélvén franciául, pontosan felmérhette a
„más külső nemzetek ditséretes példáját”, tudott a nyelvújí-
tásról és a hazafiúi kötelességekről, de magát a fabula-írás
mesterségét valószínűleg korának latin iskolájában, nyelv-
gyakorlás közben sajátította el, s legalább annyira követője
Halápy Konstantinnak vagy Makó Pálnak, mint a XVII—
XVIII. század francia és német fabulistáinak. A *Jeles gondo-
latok* fordítójának tollát valószínűleg teljesen a deák stúdiu-
mokban szerzett gyakorlat vezette még, mikor meséket for-
dított magyarra; újnak egyedül az látszik nála, hogy fabulái-
val, ha nem is kimondottan „kedvesebbé”, legalább olvasmá-
nyosabbá akarta tenni könyvét.

Összesen négyet fordított: egyet prózában, hármat versben.
A prózaiban (93) inkább értelmileg, mint szó szerinti hűség-
gel adta vissza Phaedrus egyik meséjét (III, 14), s egyező a
tanulság is: „az ember . . . ha mindenkor tsak terhes gondok-

⁴¹ Teljes címe: Ezópus élete és fabulái Bellegarde pap urnak szép
erköltsű tanításival ujonnan magyarra fordítottak, és a' mostani
tökéletesebb magyarság kedveskedéséhez alkalmaztatva fel jegyeztel-
tek Németh Antal által. Posenban és Pesthenn. Nyomtatott Patzko
Ferencz betűivel.

ban foglalatoskodik, meg-gyengül, és kötelessége bé-telleyesítésére elégtelen lészen utollyára". Ugyancsak Phaedrus-mese (I, 4), párosrimű tizenkettesekben, a folyón zsákmányával átúszó kutya története (*Canis per fluvium carnem ferens*, a magyarban: Aesopus kuttyája). A magyar változatnak (87—88) az az egyik fő jellemvonása, hogy az eredetiben mindössze egy sornyi tanulság itt négyben folyik szét, a fabula elejéről a végére kerül, s az író különös gondot fordít az esemény körülményeinek részletezésére.⁴² Phaedrushoz hasonlóan az alapfokú iskolai olvasmányok közé tartozott a késő antik Avianus, akinek 5. meséjét dolgozta fel a Jeles gondolatok fordítója Gyöngyösi-versben: egy szamar oroszlánbőrt húz magára; az állatok megrémülnek, de gazdája felismeri, megveri és hazahajtja.⁴³ A kolozsvári névtelen változata (23—24) ebben az esetben is a körülmények részletes kiszínezésével üt el az eredetitől:

⁴² A latinban: *Canis per fluvium carnem dum ferret natans*, a magyarban:

Az melly egy némellykor egy kontzra akada

Eztet az szájába vévén el-szalada.

Juta pedig mélyebb víznek folyására,

El-akarván menni a tulsó partyára.

A mese Aiszoposznál (id. kiad. 81, No. 185) és La Fontaine-nál egyformán megtalálható (*Fables* VI, 17).

⁴³ *Poetae Latini minores* V, ed. Ae. Baehrens Lipsiae 1883, 38—39 (No. 5.) Avianus egykorú iskolai kiadása: Pozsony — Kassa 1777. Megvan Aiszoposznál (id. kiad. 123, No. 279), La Fontaine-nál (V. 21), az 1767-i magyar Ézopusban (173, No. 136), az *Esopus bey der Lust* (Esope en belle humeur), c. kötetben (Neue Auflage ... von Carl Mouton, Hamburg 1750, 163), Halápy Konstantinnál (id. kiad. 93, II, 47). A változatok abban térnek el egymástól, hogy hogyan ismeri meg gazdája a szamarat (a szél fellebbenti a bőrt, hangjáról, füléről). A latinban:

Exuuias asinus defuncti forte leonis

Repperit et spoliis induit ora nouis.

Aptauitque suis incongrua tegmina membris

Et miserum tanto pressit honore caput.

Ast ubi terribilis mimo circumstetit horror

Pigraque praesumptus uenit in ossa uigor,

Mitibus ille feris communia pabula calcans

Turbabat pauidas per sua rura boues.

Meg-unván az számár örökké dolgozni,
Tsak nem türhetetlen igákat hordozni,
Arany szabadságon kezde gondolkozni,
Erdőkre 's mezőkre nagyon kíváncsozni.

El-is fut urától város erdejére,
Azomban ott talál orosz lány bőrére,
Mellyet fel-is tészén az maga szőrére.
De talán magának nagyobb veszélyére.

Bögesétől mindgyárt erdők zendülének,
Az pusztás mezők-is attól rendülének,
Pásztorok és marhák azon rémülének,
Félelemmel vadak magok el-telének.

Erdő lakosai futnak barlangjokban,
El-bujnak pásztorok szalmás kunyhojokban,
Maradnak az juhok el-kertelt aklyokban,
Az több marhák pedig tarto pajtájokban.

Nem mérnek bárányok menni legelőre,
Se a' szarvas marhák zöldellő erdőre,
Nem megyen az munkás szántani mezőre,
Retteg ne hogy ötet nyelve-el előre.

A tartalmi hozzáadások (a számár szökésének indoka, a város erdeje stb.) naiv kedvességű (patriarchális), de szigorú társadalmi rendről tanúskodó világot kerítenek az eredetiben rövid, időtlen tanulságot hordozó mese köré, a részletező leírás pedig ugyanazon retorikus ornatus megnyilatkozása, amelyről az író prózai stílusánál esett szó korábban. Míg azonban ott a jelzős főnevek kedvelése tűnt szembe, az itt idézett versben az egymás mellé rendelt (ugyanazon ok hatásait bemutató) mondattagok felvonultatása a hatáskeltés fő eszköze.

A negyedik alkalommal egy Aiszoposz-mese valamelyik késői feldolgozását használta a magyar szerző, mikor versbe szedte, hogy az állatok királyát a kis szünnyog meg tudta ugyan kínozni, de a győztes állat végül egy pókhálóban végezte életét (118—120). A párosrimű tizenkettesekből össze-

rótt fordítás éppúgy az epikus tendenciájú átköltések típusába tartozik, mint a két előző, s ebben a tekintetben nem hoz semmi újat; figyelmet az érdemel inkább az adott esetben, hogyan jutott a szerző a fabula megverselésének a gondolatára. Schönbergnél a következőt olvasta: egy istentelen ember elvakult dühében magát az eget hívja ki párbajra, de Isten egy szúnyogot küld megbüntetésére, amely belebújik az orrába, és a dölyfös Góliát maga ismeri be vereségét. A bajor jezsuita ezúttal — kivételesen forrásra hivatkozott, Nicephorus Callixtus Xanthopulus egyháztörténetére; olyan helyre azonban (VIII, 20), ahol a történet nem található.⁴⁴ Egy variánsa fellelhető viszont benne, másutt (IX, 28): Sapores perzsa király Nisibist ostromolja; Ephraim szerzetes kérésére Iacobus, a város püspöke, kieszközli Istentől, hogy szúnyogokat (muliones et culices) küldjön az ellenségre. Ezek valóban ellepik az elefántok ormányát, a lovak és más állatok szemét és orrát, és megfutamítják az egész hadsereget. (A mese egy XVII. századi változatában egy szúnyog egy paripát vadít meg, de végül egy pók hálójában végzi életét.)⁴⁵ A leghíresebb és leghatásosabb variáns Aiszoposzé, ahol a gőgös szúnyog az oroszlánt alázza meg, s végül ugyancsak egy pók hálójában pusztul el. Ezt a fabulát dolgozta fel La Fontaine, s ezt követte a *Jeles gondolatok* fordítója is,⁴⁶ kinek ebben az esetben kétségtelenül érdeme, hogy a történet egy mellékágáról a legősibb és legjobb változatra talált vissza.

Nem lehetetlen, hogy valamilyen emblémagyűjtemény segítségével,⁴⁷ mert az emblémák világában elég tájékozottan forgott. Két Schönbergtől teljesen független toldalék származik ugyanis innen, Az Barátságról (56—64) írott fejezet meg nem is egyéb terjedelmes embléma-magyarozatnál. Az egész műben kisebb jelentőségű, de a szokásostól eltérő ma-

⁴⁴ Schönberg: i.m. 72—73. A görög szerző műve latin fordításban: *Ecclesiasticae historiae libri decem et octo* Basiliae 1551.

⁴⁵ (J.-Chr. Bruslé de Montpleinchemp:) *Esope en belle humeur*, A Brusselle 1693, 323—24: Le Moucheron ou la folle Vanterie.

⁴⁶ Aiszoposz: id. kiad. 82 (No. 188), La Fontaine II, 9, a magyar Haláp Konstánin (278—79, VI, 7), az 1767-i magyar Ézopus (153—54, No. 107), *Jeles gondolatok*, 118—120.

⁴⁷ Arthur Henkel — Albrecht Schöne: *Emblemata*. Stuttgart, 1967. 909—10.

gyarázat miatt első helyen említendő „azon Venus statuája képe, mellynek lába alatt Tekenös béka vala metzve”. Az általánosan ismert magyarázatok szerint az állat a háziasságra utal,⁴⁸ a magyar fordító szerint viszont a régiek azért tették Venus lába alá, mert „az tekenös béka egyedül sziv nélkül szükölködik. . . ez által akará jelenteni az régiség, hogy az szerelmeseknek, kik Venus zászlói alatt katonáskodnak szívek, és elméjek nintsen” (73).

A Barátság ugyancsak „régí börtsek”-nek tulajdonított emblémája pontosan megtalálható Henkel és Schöne nagy corpusában; illik a vers is rá, amit a kiadók idéznek alatta. Az eltérés egyedül az, hogy a Jeles gondolatokban „igen derék természetű iffiat” ábrázol a kép, a kiadott embléma és az alatta olvasható vers szerint viszont egyértelműen nőalak.⁴⁹ A teljesen egybeeső leírás szerint feje fedetlen, rongyos ruháján („övedzőin”) az Élet és a Halál, homlokán a Nyár és a Tél szavakat viseli, fedetlen mellén a Közel és a Messze áll (56—57). A fejezet többi részét az embléma ókori személyekről szóló, rövid történetekkel megtűzdelt magyarázata tölti ki. Három anekdota Valerius Maximus sokat használt nagy gyűjteményéből való.⁵⁰ Minthogy a magyar író egy más helyen is önállóan hasznosította Valerius Maximust, és ott néven is nevezte forrását,⁵¹ lehetne arra gondolni, hogy az egész fejezetet maga szerkesztette; mellette szólhatna az a körülmény is, hogy ugyanebben a fejezetben egy Ovidius-betét olvasható (67—69). Ellene mond azonban a feltevésnek,

⁴⁸ Uo. 1543, 1749—51.

⁴⁹ Uo. 1569. Forrása: *Dionysius Lebeus—Batilius* (Denis Lebey de Batilly): *Emblemata*, Francofurti 1596, No. 63. Egy magyar Amicitia-embléma és magyarázata: RMKT, XVII/I, 111—120, 531—533; maga a kép kiadva uo. Az Amicitia itt is „ember” vagyis férfi, de egyébként Henkel-Schöne képe és a Jeles gondolatokban leírt „statua” közelebb állnak egymáshoz, mint akármelyik a magyar XVI. századi változathoz.

⁵⁰ A helyek: 1. Jeles gondolatok, 57: Mithridates és Leonicus = *Valerius Maximus*: *Factorum et dictorum libri novem*, rec. Carolus Kempf, Lipsiae 1888, 232; 2. Jeles gondolatok, 59—60: Dareus anyja és Nagy Sándor = id. kiad. 209, ahol a nő neve (Sisigambis) nem fordul elő; 3. Jeles gondolatok, 64—66: Damon és Phintias = id. kiad. 207—9.

⁵¹ Jeles gondolatok, 50—51: az indiai nők szokása = *Valerius Maximus*, id. kiad. 80—81. Ugyanez portugál jelentésekre hivatkozva Papának Jánosnál, majd uo. thrák szokásként Hérodotoszból (i. m. 40—41).

hogy a kolozsvári kiadvány fordítója egész fejezetet sehol másutt nem írt önállóan, ahol pedig hosszabb részletet ékelt be, felhívta rá a figyelmet.⁵² Valószínűbb tehát, hogy az Amicitia emblémájának valamilyen magyarázatára akadt, s azt emelte át a Jeles gondolatokba fejezetként, szokása szerint meg bővítvé persze saját betétekkel.

Ebben az esetben csak a forrásvidék jelölhető meg, de nem maga a szöveg, ami a magyar könyvbe került. Tulajdonképpen hasonló a helyzet egyetlen Nicephorustól származó történetével, amit önállóan tett a kötetbe fordítója (82—83). Decius császár „egy némelly jeles termetű, és idejében virágzó iffiat, késedelmes kinokat keresvén halálára, gyönyörűséges kertekbe vitete,” s egy „ékes személyű kurvát” rendelt oda megkísértésére; a fiatalember nem engedett, és minthogy megkötözötteen mást nem tudott tenni, leharapott véres nyelvért köpte csábitójának szemébe. Egy hasonló történet található ugyan Nicephorus idézett helyén (VII, 13), csak hogy nem szépséges ifjú, hanem szerzetes (ascetes, monachus) a hőse, gyönyörűséges kertről szó sincsen benne, és nem is Decius korában fordul elő, hanem Diocletianus alatt. Világos, hogy az író sokadkézből vette át, és még az sem valószínű, hogy maga alkalmazta az ifjúságra: sokkal kézenfekvőbb, hogy a nagyon kiterjedt moralizáló irodalom valamelyik termékéből került ki, csak neki nagyobb szerencséje volt, mint Schönbergnek a maga Nicetas-példázatával, amely még sokkalta messzebb áll különben is rosszul idézett forrásától.

Sajnos, e jezsuita igazgatás alatt álló „forrásvidék” annyira kiterjedt és egyhangú tájék, hogy közelebbi útbaigazítás nélkül nehéz eligazodni rajta. Ha nem idézné pl. a *Jeles gondolatok* átdolgozója, hogy egyik betétje (97—99) „T-P. Vietrovszki Maximilián az Szent Föld meg-szabadítása iránt írott munkájának Második Könyvében” keresendő, nehezen lehetett volna rájönni, hogy „Geofrid Lemovitzi nemes vitéz” neve Geofridus de Turre, Nobilis Lemovicensis (Limoges), az óriáskígyó szorításától megmentett s utóbb hozzá oly hűséges oroszlán történetének közvetlen forrása pedig Maximilianus

⁵² Jeles gondolatok, 82. „Bé fejezem már az tisztaságról elő adott gondolatimot két tsekély történettel (=anekdota)”. Uo. 84: „Ez vala summája az tisztaságnak szeretéséről való beszédemnek.”

Wietrowski cseh jezsuita (1660—1737) könyve.⁵³ Hasonlóképpen hosszan kellett volna keresni az ugyancsak jezsuita Miháltz István verses Keresztény Seneca-ját, amelyet pedig a *Jeles gondolatok* fordítója legtöbbször használt és idézett, s amelynek sztoicizmusával is azonosította magát.

A magyar későbarokk e jellegzetes terméke 1768-ban jelent meg Kolozsváron. Alcíme így hangzik: „Keresztény virágotskák, melyek Annaeus Seneca leveleinek gyönyörűségese kertéből szedettek, ... magyar versekbe költettek, most pedig a' magyar nemzetnek hasznára kinyomtatattak.” Fordása ugyanaz a Schellenbergtől származó Seneca Christianus, amelyet már a XVII. század közepén (1654) magyarra fordított Kéri Sámuel⁵⁴ — akkor még prózában; a XVIII. század második felére vers lett belőle, a könyv címébe foglalt toposznak (gyönyörűséges kert) és a metaforának (virágotskák) megfelelően a fejezetek „bokrétátská”-k, s mindez teljes meglepődésére a Jeles gondolatok írójának, akinek Seneca maga az „erkölcsre tanító Philosophus”, „tüköre az nyomorúságokban fetregő embereknek”, a Gyöngyösi-versbe szedett fordításról pedig így vélekedett, hogy „ha ékessen szörlást keressz, vagy on itten, ha tanátsot: igen hasznosokat mutat.”⁵⁵ A jól feldicsért könyvből 3 helyen összesen 14 strófát idézett a *Lehrreiche Gedanken* magyar átdolgozója, egy kivétellel szó szerinti hűséggel.⁵⁶ Miháltz István és Keresztény Seneca-ja jóval több azonban, mint legnagyobb becsült és alaposan kiaknázott forrás: akkor egyetértő szellemi társ, ma eszmetörténeti háttér, amely számos biztos pontot kínál a *Jeles gondolatok* történeti helyének megállapításához.

A legszembetűnőbb közöttük, hogy Schönberg fordítója melegen ajánlja olvasóinak a keresztény sztoicizmust. A német

⁵³ *Historia de bello sacro pro librandá terra sancta in compendium reducta*, Cassoviae 1767, 82—84. A Jeles gondolatokban hűséges fordítás áll. — A fontosabb ismeretlen források: nem tudom, ki az „Erdélyi vers szerző”, kinek latin versét az előszóban „született nyelvünkön” tolmácsolja a fordító: a 48—49-en „egy magyar Poeta” idéztetik, aki „nem annyira tífra versekkel, mintsem értelmes jó beszéddel” hagyott valamit párosímű 11-esben; a 92-n egy másik költő szól „jelesen”.

⁵⁴ A magyar irodalom története II. Bp. 1964. 403.

⁵⁵ Jeles gondolatok, 61, 30, 82.

⁵⁶ Uo. 21 = Miháltz 3 (itt az egyetlen átfert strófa); uo. 76 = Miháltz 74; uo. 82 = Miháltz 22—23.

eredetin is nyoma van ennek, de korántsem olyan mély, mint a magyar változat.⁵⁷ Az erdélyi író ebben archaikusabbnak látszik német eredetijénél, de mégsem annyira, mint elhamarkodottan gondolhatnánk. Ami Miháltz sztoicizmusánál újabb benne, nem is annyira Az szollásban való okosságról írt fejezetben keresendő, melyben a fordító német eredetijének Aufrichtigkeit-Grobheit-Einfalt fogalmi hármását „igaz szívűség-, paraszt durvaság-, együgyű sziveség”-gel igyekszik visszaadni, és a szelíd galamb mellett a bölcs kigyót (Máté, X, 16) hozza példának, hanem abban, hogy a némettől függetlenül „szép okossággal fel-ékesített elméket” (99) említ, és — ugyancsak önállóan a következőket írja (94):

Minden leg-kissebb részét-is az időnek hasznodra fordíthatod, tanuly sziveket élesztő vigasságokat író tolladdal papirosra jelesen rajzolni, vagy pedig olly játékok vigasztalynak, melyek játzásában meg-élemedet erköltsős emberek előtt ortzád ne pirulyon, és így változtatva némelly órákban, sok rendbéli dolgokban kedvedet töltheted: tanuld az természet ajándékit tsudálni, annak munkálkodását érezni; gyakorta gyönyörűséges fáknak árnyékozásiban igen ártatlan kedvedet, 's vigasságot tsudálatra méltó jó izzel fogsz találni; vedd magad lassú lépésekkel pásintos helységekre, a' hol az morgó patakok virágos partokat mosdogolnak, és szived gyönyörű 's kellemetes érzékenységet fog tapasztalni; midön néked elméjében el-ragadtatott Mandorád fog inteni, akkoron engedd meg az ő meg-egygyeztetett hangozási által vigasságra tsallattatni.

A bekezdésen határozottan érezhető a fiziko-teológia (természet ajándéki, munkálkodása), természeti képein a locus amoenus-toposz hatása,⁵⁸ de e természet mégiscsak reálisabb

⁵⁷ Vö. A Jeles gondolatok Az Szomorúságokról (29—32) c. fejezetét a megfelelő némettel (XII. §, Von der Betrübniß vagy a magyar változat Az Szerentséről szóló részét (108—11) Schönberg szövegével (LIII §, Vom Glücke).

⁵⁸ E. R. Curtius: i. m.

vagy inkább „kedvesebb” mint a Nicephorustól származtatott anekdota „gyönyörűség” kertje; olyan hely mindenestre, ahol csak a fák „gyönyörűsége” s a részekre bontott kép kevésbé alkalmas már a „Seneca leveleinek gyönyörűség” kerte” metaforájának megalkotására. Miháltz István leírta még; nála csak annyi, elég külsőleges jele van némi modernizálásnak, hogy — valószínűleg Lázár János nyomán — „Florinda szépségét” említi (15), s hogy a „Magadat minde-nütt magaddal hordozod” sztoikus tételt így variálja: „Híres Párisból-is magad vissza-hozod” (3).

Rajzolás, zene, a természet szeretete: ezekkel töltse a nemes ember szabad idejét; az olvasás már jóval több megfontolást kívánt, s ezért kitért rá Miháltz, fejezetet szentelt neki Schönberg és a Jeles gondolatok névtelen fordítója. Az első jezsuita rövid, hét strófából álló előszavában két alkalmat is talált a szerelmi tárgyú könyvek (vagyis regények) kárhóztására; a második ugyancsak ezeket (XV. §) kifogásolta: nagyobb veszedelmeket azonban nem említ, feltehetőleg másra vagy más alkalomra bízva leküzdésüket. Magyar átdolgozója hűségesen követi szavait (37), s persze akkor is eszébe jutnak a „haszontalan szerelmes történetek”, mikor a Keresztény Seneca-t dicséri (82). Említett kortársain abban megy túl, hogy a káros olvasmányok között a felvilágosodás egyes katolikus hitével ellentétben álló áramlatait és íróit támadta.

Schönberg nem azért mellőzte a témát, mert agyon akarta hallgatni, hanem mert a jezsuita rend szervezetében élve valóban más alkalomra és személyre hagyhatta a vitát. Megtehetette és megtette ugyanezt Miháltz István is, aki Schönberg egy idősebb bajor rendtársának, Franz Neumayrnak (1697—1775) egyik könyvét fordította le és jelentette meg *Okosok hite* címmel (Kolozsvár, 1765), még Keresztény Seneca-já előtt három esztendővel. A Jeles gondolatok írója számára semmiféle szervezet nem biztosította a munkamegosztás megnyugtató tudatát, és mikor sort keríthetett rá, eredetijénél (11—12) jóval erőteljesebben támadta az indifferentizmust (14—15; Fél-Keresztények, 108) a „szabad hitűek”-et (libertini, 37, 113), akiknek magyar nevét az *Okosok hitéből* (175) vette, állította, hogy „az iffju Gavallérok” között sznob divattá vált rossz kereszténynek lenni, „olgy híres emberekkel, mint Voltaire Rousseau d’ argens [!] egygyet érteni, és

azok írásival meg-egygyezni, 's nem veszik észre, melyly nagyot botlottanak légyen ezen nagy férfiak." (37).

A felvilágosodást támadó irodalom kutatása, sajnos, Eckhardt Sándor és disszertánsa, Brunner Emőd munkáinak megjelenése óta,⁵⁹ immár több mint 40 esztendeje nem sokat haladt előre, pedig sok mindent meg lehetne tudni általa a magyar felvilágosodás történetéről. Emiatt csak annyi mondható meglehetősen bizonyossággal, hogy Voltaire ilyen mértékű elmarasztalása műveltebb körökben nem volt divatos (bár a „nagy” jelzőt itt is megkapja), s hogy D'Argens nem tartozott a nálunk sokat olvasott és emlegetett szerzők közé. A *Jeles gondolatok*ban található sorok egyfelől provincializmusra vallanak tehát, másfelől némi jezsuita körökből származó informáltságot sejtetnek: talán Csapodi Lajos és Molnár János könyveinek ismeretét, akik éppen D'Argens-nal foglalkoznak elég sokat. Máskülönb a művelt rétegek felvilágosodás iránti érdeklődéséről vallanak az idézett mondatok, s nyújtának olyan adalékot, amit hasonló művekből lehetne s kell is majd kiegészíteni.

A *Jeles gondolatok* írója nemcsak moralizál és hitet véd azonban, hanem műfaja hagyományainak megfelelően politizál is, és eközben — csakúgy mint a sztoicizmusnál — untig ismételt közhelyeken túl viszonylag újat is tud mondani. Legtiszteltebb szerzőjének, Miháltz Istvánnak, mélységesen feudális gondolkodására mi sem vethet élesebb fényt, mint az a hasonlat, amely szerint a testet úgy kell a léleknek alávetni mint a jobbagyságot a nemeseknek („felsőbbnek”), mert „Ez a természetben meg-állott igazság.”⁶⁰ Schönberg fordítója egyebek között az oroszán bőrébe bújt számár idézett fabulájának elején tesz tanúságot hasonló nézetekről; abban a meseben különben, amelyet leginkább közelít az allegóriához.⁶¹

E legtisztábban feudális politika tartalmilag tradicionális elemeihez tartozik, hogyan kell az alattvalók jóindulatát megnyerni (11), a hatalom megszerzése után óvakodni kell a kevélységtől (52—53); nem új a „fösvények” elleni kirohanás

⁵⁹ Eckhardt Sándor: i.m. 163—201, Brunner Emőd: A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem. Bp. 1930.

⁶⁰ Keresztény Seneca, 34.

⁶¹ Szimbolum és allegória a fabulában: E. Leibfried: i.m. passim.

sem, akik miatt sokan szegénységre jutnak (88). Formailag ősrégi prédikatori közhely a „mostani fel fordult világ” (61) emlegetése, amelyhez ugyancsak évszázados közhely olyan állítást kapcsolni, mint hogy kiveszőben van az igaz barátság, vagy hogy „nem olly igen nagy betsüben légyen ez mostani időnkben mint régen az tisztaság” (71). Már többet mond az a felkiáltás, amelyben a régi germánok harciasságáról szólva a magyar nemesség katonai erényeinek hanyatlását panaszozza: „hallyák ezt az mi katonaságra készülő iffiaink, kiket ha egy jó szél meg-fú, már halálos betegek.” (8—9.) Még határozottabban korjellemző nézet, hogy aki „az ki-kapó Aszszonyok” rabjává válik, „abból ritkán lészen az hazának nagy öröme” (71), s csak a felvilágosodás elleni irodalmi támadásokkal lehet egykorú — nálunk legfeljebb egy-két évtizedes — az az állítás, hogy az indifferentizmus „által az ország elromlik, az hivség Király, és hazajához füstbe enyészik. Mert a’ ki Istennel nem gondol valójában kevesebbet vigyáz az emberekre.” (15.)

Az előzmények persze már Miháltz Istvánnál és Schönbergnél megtalálhatók. Az erdélyi jezsuita „a magyar nemzetnek hasznára” nyomatta ki könyvét, amely nemzeten nyilvánvalóan a nemességet kell érteni; Schönberg éppen a Gellertől kölcsönzött anekdotában meséli el (84), hogy a libertinusok gyávák az ütközetekben. A feudális nemzet-fogalom, a nemesi katonai erények féltése és a vallásos morál egyesülnek szétválaszthatatlan vegyületté a Jeles gondolatok fordítójának egyik prédikatori retorikájú felkiáltásában: „Oh vajha... [Nagy] Sándorokat nemzene az mi időnk-is, talán nem kellene olly számtalan iffiaknak romlását siratnunk, nem kellene sok fényeskedő familiáknak kissebbedését szemlél-nünk, nem kellene szegény hazánk ügyét keseregnünk.” (79.)

A nagynevű nemesi családok sorsán át kezdi tehát „hazáját” félteni az író, s ez úton jut el egy helyen egészen idáig, hogy egész nemzetének „jellemé” miatt aggódik. Hasonló szorongásai a bajor jezsuitának is voltak, de ő a XV. század végéig visszanyúló német hagyománynak megfelelően azon sajnálkozott, hogy a régi németek híres becsületessége van tűnőfélben az új divatú modor hatására, s a szófukar, de megbízhatóságukról világszerte elismert ősokeket üresen fecsegő

utódok váltják fel.⁶² Erdélyi fordítója azon kesereg, sőt prófétálja már, hogy nemzete feddhetetlen erkölcsi tisztaságának hírét vesztí el hamarosan, ha ugyan el nem vesztette már (79—80):

...előre meg-jövendelhetem (ha ugyan már-is meg-nem történt) meg-jövendölhetem mondám: nem sok esztendőök után el-vesztí az Magyar nemzet azon leg-nagyobb ditséretét, mellyet mind ezen időkig olly szépen meg-örzöt; tudniillik minden egyéb hibát tsak inkább rá kenhettek a Magyarokra az külső nemzetek, de az fajtalanság undokságát... senki ezen Nemzetnek szemére nem vetette, 's vethette, olly igen meg-zabolázták ebbéli indulatokat, és midön majd minden nemzetben ezen hiba fel-találtatnék, az Magyar, az többiek között szüznek láttaték; de mostanában nagyon elhanyatlottak az régi szentségtől, félem-is, ne talán Isten szemlátomást ezért meg-büntesse Magyar hazánkot.

Ha a prédikatori mondatok retorikus sallangjait (jövendőlés, Isten büntetése) elhagyjuk, annyi tényleges mondanivaló marad meg belőle, hogy a „magyarnak” erkölcsi tisztaság a fő jellemvonása, melyet most „az fajtalanság undoksága” ront meg, hírének nagy kárára. A „régí szentség” megromlásának oka nyilvánvalóan a vallástalanság: a divat módjára terjedő indifferentizmus és minden új szokás, amely „aszszonyi puhaságra” (91) készíttet, és képtelenné tesz, hogy megfé-

⁶² A német előzményekről: *Tarnai Andor*: *Extra Hungaria non est vita*. Bp. 1969. 21—25. *Schönberg*: i.m. XVII. §.: Die Deutschen waren vormals mit ihren Worten sehr sparsam; sie waren aber nur desto redlicher in Erfüllung ihres Versprechen. Die alte Offenherzigkeit, ein edles ernsthaftes Bezeugen, ein natürlich und aufrichtiges Wesen, welches allemal eine erhabene Seele zu erkennen giebt, diess war ihr Character. Und eben diess hat unseren Voreltern noch heut zu Tage allezeit mehr Ehre gemacht, als uns unsere neue a la modische Complimente, die mit so vielen nicht bedeutenden Verbeugungen mit so vielen Versicherungen von Respect und Freundschaft angepöpfet sind, dass ein rechtschaffener Mensch in Ansehung solcher falschen Vorstellungen zuweilen schier des Lebens fast möchte müde werden.

kezzük indulatainkat. „A’ helytelen indulatok meg-győzéséről”, „Szívünk indulatinak meg-zabolázásáról” Miháltz István Keresztény Seneca-jában fejezetek szólnak.⁶³ Ha a késői sztoicizmus e szószólója megengedi is a szórakozást, a „sokak társaság”-át veszedelmesnek ítéli (5) arra int, hogy magunkkal érijük be (64), s hiszi, hogy ha a világ bajait és örömeit egykedvűen nézzük (81), a legfőbb földi jót birtokoljuk (87). Ajánlott magatartás itt a komolyság és a méltóság, s a terminológiából ítélve („megzabolázták... indulatokat”) az effajta sztoicizmus befolyásolta a Jeles gondolatok íróját, mikor — ifjú közönségére való tekintettel — a tisztaságról, mint nemzeti jellemvonásról írt.

Valójában ti. az eszmék — felvilágosodás és antiaufklérizmus — harca mellett, e körül is folyt a vita: benne egy régi, még magyar viszonylatban is már jó száz éve propagált magatartásforma és egy új életstílus ütközött össze, s nem is a Jeles gondolatok lapjain először, hanem vagy három évtizeddel korábban, ama Graff Gábor elnöklete alatt tartott vizsgára megjelentetett liber gradualisban. A kis könyvben egy magát meg nem nevező jezsuita Jacopo Facciolával a padovai szeminárium rektorával, a korszak egyik legjobb latin szónokával vitázik benne.⁶⁴ Az olasz pap azt javasolta ugyanis egyik beszédében, hogy a peripatetikus filozófia (értsd: neo-skolasztika) helyett filozófiatörténetet tanítsanak az iskolákban. A katolikus oktatásban hagyományosan elfogadott tananyag ellen először is az a kifogása, hogy a diákok az irodalmi ismeretek megszerzése után egyszerre csak a filozófia „komor” világába kerülnek,⁶⁵ mely a legkevésbé sem segíti elő a görög és latin remekírók megértését; még fontosabb érv, hogy a filozófiatörténet a kedves és vidám társaséletet segí-

⁶³ I.m. 20—24, 5—36.

⁶⁴ A szóban forgó könyv címét a 33. jegyzetben idéztem. A kötet végén: Appendix: De Aristotelis genere, Institutione, Vitae progressu, Libris, Ingenio, et Doctrina. — J. Facciolatus: Orationes. Pataviae 1729, 53—72.

⁶⁵ Facciolati: id. kiad. 60: Omnes ferme adolescentes ... a suauiissimo musarum amplexu inniti divelluntur, ut ad seuerissimos homines Zenonem et Aristotelem adducantur; nec mihi adhuc inuentus est ullus, quin ipso in limine valde alluerit, tamquam ab amoenissimis hortis in vepres et dumeta compulsus.

tené elő,⁶⁶ s különösen az előkelő nemesség látná a javasolt reform hasznát, amelynek egyenesen életformája a baráti kapcsolatok kulturált ápolása.⁶⁷

A magyar jezsuita olyan erőteljesen, nem ritkán gúnnyal támadt Facciolatira, és védte a neo-skolasztikát, rendjének elfogadott és óva ápoltt filozófiáját, hogy ellenérveinek egy része valószínűleg nem is az olasz pap, hanem a Bécsben és talán Magyarországon is érezhető skolasztikaellenes áramlatok ellen irányult elsősorban. Ezért állította a katolikusok történetileg kialakult közkincsének a peripatetikus filozófiát, bizonygatta, hogy az államgépezet omlanék össze nélküle, s hivatkozott persze arra, hogy a hitvédelem leghathatósabb fegyvere.⁶⁸ A *Problema philosophicum*-ban közölt beszéd lényegében a skolasztika körüli belső, katolikus viták egyik állomása,⁶⁹ ahonnan egy eklektikus jellegű filozófia elfogadása felé vezet az út, de ezt még nem járta be a mai magyar kutatás; a sztoicizmus sokkal ismertebb tájai felé is elirányít azonban az a részlete, amelyben a jezsuita szónok egész rendjének nevében jelenti ki, hogy ők nem a „gynaeceum”-ok szórakoztatására, vendégekkel folytatott nyájas társalgásra tanítják diákjaikat, hanem az állam és az egyház védelmére:

⁶⁶ Uo. 62—63: non eruditio modo, sed universam hominum societatem coplectar, quibus ad honeste colloquendum, seque mutuis sermonibus oblectandum tanto magis studium hoc nostrum plurima cognitione diffusum prodesse ostendam, quanto pulchrius est multis in rebus versari dicendo posse, quam eodem semper vestigio haerere, eademque recovere. Etenim si humanae vitae conjunctio nulla re magis, quam honesta quadam et jucunda sermonis communione alitur, quid est quod hominum consuetudines et familiaritatem magis ornare possit, quam collecta haec ex omni Philosophiae genere... dicendi copia et prudentia?

⁶⁷ Uo. 63: si quis est, quem potissimum velim Philosophica historia ad elegantiores vitae usus erudiri, ii certe sunt, a quibus nobilitas generis, et fortunarum copia nihilo plus scientiae postulat, quam quantum ad honestas amicitias conciliandas, et probe colendas politissimis moribus satis si. Alább (64): nobilissimi adolescentes, qui ad unam communis vitae elegantiam, civilemque convictum instituuntur... non tam ut multum discant, curare debent, quam ut multa.

⁶⁸ *Problema philosophicum*, 39—40, 50.

⁶⁹ A *Problema philosophicum* szónoka még jóformán semmit sem akar engedni Arisztotelészből (33).

komoly arc, ünnepélyes beszéd a bölcs ember külső jelei, nem pedig a könnyed csevegés.⁷⁰

A gynaeceum szó jelentése a Pápai-Páriz — Bod szótár 1782-i kiadásában „Aszszonyok' palotájok, Aszszonyok' lakóházok”, amit a XVIII. században s az adott összefüggésben minden nagyobb aggodalom nélkül lehet „szalon”-nak fordítani. Ha ez elfogadható, az is teljesen világossá válhatik, hogy az 1731-i jezsuita szónok a társasélet eme új, egyelőre csak az arisztokrácia körében meghonosodott formáját kárhoztatta, s ennek ellenében propagálta a sztoikus bölcs méltóság-teljes, sőt komor zordonságát, Facciolati viszont épp az újat találta vonzósnak, kellemesnek és kedélyesnek — különösen a vagyonosabb nemesség számára. Bizonyos határok között már nem kárhoztatta Schönberg sem, Batthyány Ignác és unokahúga meg egyenesen benne éltek, különben a comtesse aligha a családiás Nièce néven szerepelne egy könyv első lapján.

Egészen másként vélekedett ugyanerről az életstílusról a *Jeles gondolatok* erdélyi fordítója, ki bizonyos engedmények — a kulturált szórakozás módjának felvillantása, irodalomban a fabulák felkarolása — ellenére is kitartott a komor tekintetű sztoikus bölcs ideálképe mellett. Úgy látszik, ilyennek képzelte a romlatlan, „modé” (37) által meg nem rontott igaz magyart, s éppen arra törekedett, hogy az új idők csábítása közepette is megőrizze a nemzetinek érzett jellemvonást. Szorosan ide tartozik, hogy a francia iskoladrámákat író, s nyilvánvalóan nem köznemesi közönségre számító jezsuita, Geiger Mátyás egy nemzetkarakterológiai áttekintésében a katonai erények említése előtt ugyancsak a komolyság kategóriájába tartozó jelzővel illette a magyarságot,⁷¹ s hogy az erdélyi református Szilágyi Sámuel Bécsben, 1740-ben kiadott egy Keresztény Senecát.⁷²

Nehéz teljesen elhallgatni azt az egyelőre — óvatosságból

⁷⁰ Uo. Quidquid sit tandem, nos non exhilarandis Gynaeceis, non recreandis faceto sermone convivis, sed Reipublicae, ac Religionis tuendae causa adolescentes in Philosophica disciplina instituendos esse censemus. Austerus porro ille vultus, et sermo gravis, non levia sunt indicia animi sapientis.

⁷¹ Fêtes célébrées à Tyrnau, 1765. Idézi *Baranyai Zoltán*: i. m. 76.

⁷² A magyar irodalom története, II. Bp. 1964, 509.

— csak kérdés formájában felvethető gondolatot: nem a több mint száz éven át lankadatlanul folytatott, jezsuita eredetű, de protestánsokra is áterjedt sztoikus propaganda hatására került-e be a XVIII. század közepe táján a magyar nemesi önszemléletbe a komolyság motívuma? Az elmondottak alapján lehet bizonyos alapja a hipotézisnek; csak azt kell mindekelőtt hangsúlyozni nagy nyomatékkel, hogy a feudális nemzet befolyásos köznemesi rétegében, nagyon is reális társadalmi adottságok között vert gyökeret. E csoport fiai járták elsősorban az iskolákat, olvashatták tömegével a *Jeles gondolatokhoz* hasonló latin és magyar kiadványokat, s ők voltak azok, akik anyagi és — a konzervatív iskoláktól független — szellemi erőforrások hiányában nemigen tudták életformává tenni a szalonéletet. Martinovics Ignác 1790-ben kiadott *Oratio ad proceres c. röpiratában* eme réteg önmagáról alkotott képét festette meg, mikor így jellemezte általában a magyar embert, hogy bátor és harcias szellemű, komoly és szerény, éles elméjű a gondolkodásban, megfontolt a cselekvésben, szótartó és vendégszerető, gyűlöli a fősvénységet és a kétszínűséget.⁷³ A XIX. század első feléből valószínűleg tengernyi adattal dokumentálható lesz egyszer a nemzeti komolyság. Csak éppen utalni tudok rá, hogy benne van Petőfi *Magyar vagyok* c. versében („Természetem komoly”), s arra, hogy utat talált külföldre is: a *Revue des deux Mondes* 1849-i évfolyamában (1030) egy magyar szabadságharcban részt vett lengyel tábornokokról szóló cikkben olvasható: „Le peuple magyar comme tous les peuples de l'Europe orientale, a conservé dans le caractère une gravité et une élévation qui lui eussent rendu odieuse la vulgarité des sentiments et de l'expression.”⁷⁴

Ha igaz ez az adatok hiányában meglehetősen vázlatosan

⁷³ A magyar jakobinus mozgalom iratai I. kiad. Benda Kálmán, Bp. 1957, 142: Hungarus ... generatim est homo audax et ad bellandum natus, ingenium habet acutum et alacre, in excessu gravis, in colloquio lentus et modestus, mendaciam et jactationem odit, promissum verbum tenet, versipellem a consortio suo hominem excludit, avaritiam e longinquo fugit et hospitalitatem summe colit...

⁷⁴ Az adatot Sitzler Katalintól kaptam, akinek ezúton is köszönetet mondok szívességéért. — Megjegyzem, hogy a két utóbbi citátum interpretációjára ezen a helyen nem térhetek ki, mert mindegyik a „komoly magyar” közhelyének további alakulására utal.

előadott feltételezés, a XIX. század közepéről származó hangok utolsó, teljesen laicizált visszhangjai lehetnek a XVII—XVIII. századi eredetű keresztény sztoicizmusnak, amelyhez az 1777-ben Kolozsváron kiadott Jeles gondolatok fordítója még hozzátartozott. Lehet, hogy tanárember volt, s valószínűleg egykor maga is jezsuita: művét valamint a most felismert önálló betéteket iskolai olvasmányokból és főként a felosztott rend íróiból merítette. Még híve volt ugyan a sztoicizmusnak, de látható jelei maradtak könyvében, hogy nem érzéketlen a kedvesség és nyájasság újabb keletű divatja iránt. Műveltsége nem lebecsülhető, de nem mély, nem éppen korszerű, nem ment a provincializmus jeleitől sem; egészében olyan tanáré, akinek legtöbb számottevő tanítványa a köznevelés fiaiból került ki. Főként azok hallgathatták előadásait, és olvashatták könyvét, akik 1790 táján jutottak szóhoz az országos politikában.